

הרב יהודה זולדן, צדקות יהודה וישראל, שבי דרום תשע"ח, עמ' 269-282

טז

תקנת אושא - המבזבז או המפריש עד חומש

- א. תקנת אושא - עד חומש מנכסיו למצוות
- ב. גלגולה של התקנה
 1. ר' ישבב
 2. ר' אלעזר איש ברתותא
 3. ר' אלעזר בן שמוע, וחכמים
 4. אבא יודן, ואנשים נוספים
 5. אנשי אמנה
- ג. פסיקת הרמב"ם: תקנת אושא, והמחרים כל נכסיו
- ד. אדם עשיר, ומי שיש לו משכורת קבועה וגבוהה
- סיכום

א. תקנת אושא - עד חומש מנכסיו למצוות

בתלמוד הירושלמי והבבלי מובאות כמה תקנות שתיקנו חכמים באושא, ביניהן תקנה המגבילה את ההשקעה הכספית במצוות:

אמר רבי שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה בן חנינא: נמנו באושא שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות (ירושלמי פאה א, א; ירושלמי כתובות ד, ח).
אמר ר' אילעא: באושא התקינו, המבזבז אל יבזבז יותר מחומש. תניא נמי הכי: המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות (בבלי כתובות נ ע"א).
יש לשים לב להבדל בנוסח התקנה בשני המקורות: הנימה בירושלמי היא חיובית - יש להפריש עד חמישית למצווה. הפרשה ולא בזבז. ואילו בבבלי הנימה היא שלילית. אין לבזבז יותר מחומש. בזבז ולא הפרשה.

בגמרא הובאה אסמכתא לתקנה מדברי יעקב אבינו, כאמור בגמ' בכתובות שם:
אמר רב נחמן, ואיתימא רב אחא בר יעקב: מאי קרא? "וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (בראשית כח, כב).¹

כפל המילים: "עשר אעשרנו" פירושו שתי עשירות שהם חומש. הנימוק בבבלי למגבלה זו הוא: "שמא יצרך לבריות". או בנוסח של הראב"ד שהובא בדברי הרשב"א (בבא קמא ט ע"ב):
כתב הראב"ד ז"ל כדי שלא יבוא לידי עוני ויפיל עצמו על הציבור, וכמו שאמרו "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות" (פסחים קיג ע"א), וכן אמרו: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות נ ע"א) שהעוני כמיתה.
בגמ' (כתובות סז ע"ב) מסופר על מר עוקבא שבזבז מחצית ממנו לפני פטירתו ועל כך שאלה הגמרא:

היכי עביד הכי? והאמר ר' אילעאי: באושא התקינו, המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש! הני מילי מחיים, שמא ירד מנכסיו, אבל לאחר מיתה לית לן בה.²

¹ הרב עובדיה ספורנו עיגן תקנה זו בפסוק: "איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך" (דברים טז, יז): "איש כמתנת ידו" - לא שיתן כל אשר לו ויצטרך הוא לבריות כמחשבות פתאי האוילים כאמרם ז"ל (כתובות נ, א) המבזבז אל יבזבז יותר מחומש". על הרקע ההיסטורי של תקנת אושא, ראה: הרב בני לאו, חכמים, ג, עמ' 287-288.

בחיייו של אדם יש למנוע מצב שהוא יהיה עני כתוצאה מכך שהוא בזבז את כספו ורכושו.
מדוע כינו חז"ל את מי שמעוניין לקיים מצוות "מבזבז"?

ב. גלגולה של התקנה

בתלמוד ירושלמי (פאה א, א) נאמר שהעיקרון שאין לבזבז יותר מחומש היה קיים עוד לפני תקנת אושא:

כך היתה הלכה בידם ושכחוה, ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים.
הייתה הלכה מקובלת שאין מפרישים לצדקה מעל חומש,³ והיו כאלה שבכל זאת נהגו לפזר יותר מחומש, עד שבאו חכמי אושא ועיגנו זאת בתקנה מחייבת. "הלכה בידם ושכחוה" – נראה שהשכחה לא נבעה מבעיה של זיכרון, אלא שלא יישמו את התקנה, לא פעלו על פיה.
על מנת לעמוד על ההדגשים השונים שבין התלמודים, נעיין במסופר על תנאים שלא נהגו כך, אלא פיזרו צדקה יותר מחומש. התנאים הללו חיו לפני דור אושא. התקנה עיגנה ועיצבה מחדש את הנורמה שכבר הייתה קיימת.

1. ר' ישבב

בתלמוד הירושלמי מסופר:

מעשה בר' ישבב שעמד והחליק את כל נכסיו לעניים. שלח לו רבן גמליאל: והלא אמרו חומש מנכסיו למצות?⁴ ורבן גמליאל לא קודם לאושא היה? רבי יוסי בי ר' בון בשם רבי לוי כך היתה הלכה בידם ושכחוה, ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים (ירושלמי פאה א, א).

מכאן שהייתה נורמה מקובלת שלא מוציאים על קיום מצוות יותר מחומש, ובשלב מסוים היה צורך לעגן ולבסס זאת, כי היו כאלה שוויתרו על כל רכושם לשם קיום מצווה. העיקרון היה מקובל, אך לא עוגן בתקנה.

בבבלי מופיע הסיפור על ר' ישבב אחרת:

ומעשה באחד שבקש לבזבז [יותר מחומש] ולא הניח לו חבירו. ומנו? רבי ישבב. ואמרי לה רבי ישבב, ולא הניחו חבירו. ומנו? רבי עקיבא⁵ (בבלי כתובות נ ע"א).

² בשיטה מקובצת (כתובות נ ע"א) כתב בשם רבנו יונה: "נראין הדברים שאע"פ שיכול לבזבז יותר מחומש, מ"מ אין לו לבזבז הכל לגמרי אלא שיניח קצת לירשיו".

³ מה היה יסוד הדין, האם מהתורה חייב אדם לבזבז כל ממנו על מצווה וחכמים הגבילו או שהתורה מצווה כן. הגר"א (שנות אליהו פאה א, א) כתב שזו הלכה למשה מסיני "הלכה בידם", וכ"כ ר' עקיבא איגר (גליוני הש"ס, כתובות נ ע"א) והמהר"ם שיק (י"ד סי' רל). ראה בתורה תמימה (בראשית כח, כב אות כג) שדן בדברי הגר"א האלו. אך מאחרונים אחרים משמע שמהתורה חייב אדם לבזבז כל ממנו על מצווה וחכמים תיקנו שלא יוציא יותר מחומש (שו"ת חתם סופר י"ד סי' רכט; נצי"ב, מרומי שדה, בבא קמא ט ע"ב). ראה עוד: הרב אשר וייס, מנחת אשר – (בראשית, עמ' רנא-רנב), שדן בדברי האחרונים הללו. הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן יורה דעה סי' רמט סעיף ג) הסביר כך: "הדבר מובן שלא תצוה התורה ליתן כל מה שיש לו לעניים והוא ישאר עני 'ודרכיה דרכי נועם' (משלי ג, ז). ובאמת, בזמן שהיו ישראל בארץ והיה מצבם טוב ועניים היו מועטים היו יכולין לקיים "די מחסור", אבל כשגלינו מארצנו ועניים נתרבו ועשירים נתמעטו ואם אפילו יחלקו העשירים כל מעותיהם לא יספיקו להשלים לכל העניים די מחסורם לכן תקנו חכמים מעשר וחומש ולא יותר דבהכרח לתת גבול". יש להעיר שהתקנה נתקנה באושא שבגליל, ונראה שכוונת ערוך השולחן להבחין בין תקופה שבה הייתה רווחה בארץ ישראל, לבין התקופה שהרומאים שלטו בארץ לאחר חורבן הבית, והיו קשיים כלכליים. דברים דומים כתב הרב צדוק הכהן מלובלין, ספר הזכרונות, א.

⁴ הרב יששכר תמר (עלי תמר שם) פירש: "נראה שמדה זו לא נאמרה בעשיר גדול כמו מי שיש לו מליון לירות מותר לו לתת למצוות חצי מליון שהרי הטעם בזה אמרו בכתובות מט ע"ב: "שמא יצטרך לבריות ואין הבריות מרחמין עליו" ומי שנשאר עשיר גדול אף לאחר הבזבז למצוות נראה שאין לחוש לזה.

⁵ בויקרא רבה, לד, טו מסופר שר' טרפון שהיה עשיר, נתן כסף רב – שש מאות ככרים של כסף לר' עקיבא שיקנה נחלה שיוכלו להתפרנס ממנה. ר' עקיבא שהיה גם גבאי צדקה (ירושלמי מעשר שני ה, ד), חילק את הכסף למלמדי

על פי הבבלי, אדם מסוים ביקש לבזבז יותר מחומש לצדקה ור' ישבב מנע ממנו. או שר' ישבב עצמו ביקש לבזבז יותר מחומש ור' עקיבא הוא זה שמנע ממנו. נראה שר' ישבב, חברו של ר' עקיבא, קיבל כאן את מה שאמר לו ר' עקיבא, בהלכה אחרת, מצינו שהתנגד בחריפות רבה לדברי ר' עקיבא: "רבי ישבב, דאמר: בואו ונצוח על עקיבא בן יוסף, שהיה אומר..." (כתובות כט ע"ב). ר' ישבב, רבן גמליאל, ור' עקיבא, חיו בדור יבנה, לפני שתוקנו תקנות אושא, והם ניסו לכפות או לשכנע שלא לפזר רכוש למצוות מעל חומש.⁶

2. ר' אלעזר איש ברתותא

תנא נוסף פיזר את רכושו:

רבי אלעזר איש ברתותא אומר: תן לו משלך, שאתה ושליך שלו. וכן בדוד הוא אומר: (דברי הימים א כט, יד) "כי ממך הכל ומידך נתנו לך" (משנה אבות ג, ז).⁷ הנהגה זו של ר' אלעזר איש ברתא (או איש ברתותא - לפי כת"י, ובכמה ראשונים), תואמת למסופר עליו בגמ' בתענית כד ע"א שהיה נותן את כל שיש לו לצדקה, ועל כן גבאי הצדקה נמנעו מלפגוש אותו.⁸ רבי אלעזר איש ברתותא אף הוא בן דורו של ר' עקיבא. הוא נזכר כתלמידו של ר' יהושע, וכחברו של ר' עקיבא (משנה טבול יום, ג, ד-ה).⁹

3. ר' אלעזר בן שמוע, וחכמים

במשנה במסכת ערכין ניתן ללמוד על תנא נוסף או אף תנאים נוספים, הסוברים שאדם יכול לבזבז, להפקיר, להקדיש, ולהחרים את כל רכושו למצווה:

מחרים אדם מצאנו ומבקר, ומעבדיו ומשפחותיו הכנענים, ומשדה אחוזתו, ואם החרים את כולם - אינם מוחרמים, דברי ר' אלעזר. אמר ר' אלעזר בן עזריה: מה אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים כל נכסיו, על אחת כמה וכמה שיהא אדם חס על נכסיו. (משנה ערכין, ח, ד).

סתם ר' אלעזר הנזכר במשנה הוא ר' אלעזר בן שמוע, תנא בדור הרביעי, האחרון ברשימת חמשת תלמידי ר' עקיבא האחרונים (בבלי יבמות סב ע"ב). ר' אלעזר בן עזריה הנזכר גם כן במשנה, אף הוא מחבריו של ר' עקיבא.

לדברי ר' אלעזר בן שמוע אדם יכול להחרים לגבוה – לכהנים, חלק מנכסיו, אך אם החרים את כל אשר יש לו, אין זה חרם. הגמ' בערכין כח ע"א נימקה את דברי ר' אלעזר בן שמוע בדרשת הכתוב, שמקורה בספרא (פרשת בחוקותי, פרשה ח, יב), אם כי בגמ' לא כתוב שזו דעת ר' אלעזר בן שמוע, אלא היא מובאת כדרשה סתמית:

תינוקות. ייתכן שר' עקיבא חילק את הכסף לעניים מפני שסבר שכל מה שנתן ר' טרפון לצדקה לא היה לפי רוב עושרו.

⁶ בשיטה מקובצת כתובות נ ע"א כתב שלהחזקת תלמוד תורה מותר להוציא אף יותר מחומש. החיד"א (פתח עינים לבבא בתרא י ע"ב) כתב שאם מבזבז יותר מחומש לתלמוד תורה על זה לא נאמר איסור זה ואפשר גם יותר מחומש. ראה גם בחפץ חיים, לקוטי הלכות, יומא יב ע"ב, ובאהבת חסד פרק כ, ד.

⁷ הרב יוסף דב סולוביצ'יק, ימי זכרון, עמ' 44, נימק את מעשיו של ר' אלעזר איש ברתותא, כיישום של תפיסת העולם הנכונה לפיה ה' הוא אדון על כל הרכוש שיש בעולם, ושמיתן הצדקה היא פעולה של צדק ולא פעולה של חסד.

⁸ הרב יוסף חיים, שו"ת תורה לשמה סי' רלח נשאל האם יש למנוע מאדם שנודב יותר מכפי יכולתו, ותשובתו: "ודאי שרי למנעו וצורך הוא", וראיתו מהמסופר על ר' אלעזר איש ברתותא.

⁹ על זיהויו של ר' אלעזר איש ברתותא, ראה רש"י לתענית כד ע"א.

מנא הני מילי? דתנו רבנן: "מכל אשר לו" (ויקרא כז, כח), - ולא כל אשר לו, "מאדם" (שם) - ולא כל אדם, "מבהמה" (שם) - ולא כל בהמה, "משדה אחוזה" - ולא כל שדה אחוזה". יכול לא יחרים, ואם החרים יהו מוחרמין? תלמוד לומר: "אך" (שם), דברי רבי אליעזר. ר' אלעזר בן עזריה אמר לכאורה דבר דומה, והוסיף שאם לגבוה כך על אחת כמה וכמה שלא יבזז אדם כל נכסיו, שלא לצרכי שמים - לצדקה. אך הגמרא שם הבחינה ביניהם: אמר רבי אלעזר בן עזריה: אם לגבוה אין אדם רשאי כו'. היינו תנא קמא? איכא בינייהו דרבי אילא, דאמר רבי אילא: באושא התקינו, המבזז אל יבזז יותר מחומש. מעשה באחד שבקש לבזז יותר מחומש, ולא הניחו לו חבריו, ומנו? רבי ישבב; ואמרי לה: רבי ישבב, ולא הניחו לו חבריו, ומנו? רבי עקיבא.

רש"י שם הסביר את ההבחנה בין ר' אלעזר בן שמוע לר' אלעזר בן עזריה: ר' אלעזר בן עזריה אית ליה דרבי אילא דהא אתא לאשמועינן שיהא אדם חס על נכסיו. ר' אלעזר לית ליה דרבי אילא דאי בזז טובא לא איכפת לן אלא ששייר לעצמו קצת דומיא דחרם.

ר' אלעזר בן עזריה סבור כרבי אילא שאין לבזז יותר מחומש, ואילו ר' אלעזר בן שמוע לא קיבל את דברי רבי אילא, ועל כן, לדעתו אדם יכול להחרים את כל רכושו ובלבד ששייר לעצמו מעט. הרש"ש (ערכין שם) מציין שהמעט הוא כדי פרנסתו.

אחד מגדולי האחרונים קישר בין דעותיהם של רבי אלעזר איש ברתותא, ור' אלעזר בן שמוע. הרב אריה לייב ממיץ בגבורות ארי (תענית כד ע"א), דן בהרחבה בתקנת אושא ואחר כך כתב: ויש לומר דהאי תקנת אושא לאו כולי עלמא מודים בה, (ומציין לגמ' בערכין כח ע"א)... והשתא איכא למימר דאלעזר איש ברתותא כר' אלעזר (=בן שמוע) סבירא ליה דלית ליה תקנת אושא ובשיעור קצת סגי.

שני תנאים, ר' אלעזר בן שמוע ורבי אלעזר איש ברתותא, לא קיבלו את התקנה שאין לבזז יותר מחומש לצדקה.

בתוספתא בערכין מובאת גם כן המחלוקת בין ר' אלעזר בן שמוע לבין ר' אלעזר בן עזריה, אך נוספה שם דעה שלישית בשם של חכמים, שהיא אף קיצונית יותר מדעת ר' אלעזר בן שמוע: כג. אין אדם רשאי להקדיש את כל נכסיו, אם הקדיש את כולן הרי הן מוקדשין. אין אדם רשאי להחרים את כל נכסיו, ואם החרים את כולן הרי הן מוחרמין.

כד. ר' אליעזר אומר: "מאדם" (ויקרא כז, כח) ולא כל אדם. "מבהמה" (שם) ולא כל בהמה. "משדה אחוזתו" (שם) ולא כל שדי אחוזתו. לפיכך אם הקדיש את כולם אין מוחרמין.

כה. אמר ר' אלעזר בן עזריה: אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים את נכסיו שחס המקום עליו על אחת כמה וכמה אדם חייב להיות חס על נכסיו (תוספתא ערכין [צוקרמאנדל] ד, כג-כה).

גם חכמים סוברים שלכתחילה אין אדם רשאי להקדיש או להחרים כל נכסיו, אך אם בכל זאת עשה כן, נכסיו מוקדשים ומוחרמים.

כל התנאים שמסופר עליהם שפיזרו את רכושם לצדקה חיו לפני דור אושא, ויש לראות את התנהלותם כרקע לתקנה.

4. אבא יודן, ואנשים נוספים

במדרש (דברים רבה [וילנא] פרשה ד, ח) מסופר על עוד אנשים שנתנו סכום כסף גדול לצדקה: "כי ירחיב ה' אלהיך את גבולך" (דברים יב, כ) זה שאמר הכתוב: "מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו" (משלי יח, טז). מהו "מתן אדם ירחיב לו"?

מעשה בר' אליעזר ור' יהושע שיצאו לגבות לעסק מצות רבותינו. הלכו לחילתה של אנטוכיא והיה שם אדם אחד והיה נקרא אבא יודן והיה למוד ליתן לרבותינו ביד רחבה. נעשה אותו אבא יודן עני. ראה ר' אלעזר ור' יהושע שהלכו לגבות שם, והטמין עצמו מפניהם ועלה לביתו ועשה יום ושנים ולא ירד לשוק.

אמרה לו אשתו: מפני מה לא ירדת לשוק הרי שני ימים? אמר לה: רבותינו באו לגבות לעסק מצות עמילי תורה ואין סיפק בידי ליתן להם ואני מתבייש לירד לשוק.

אשתו שהיתה אוהבת את המצות אמרה לו: לא נשתייר לנו שדה אחת, מכור חציה ותן אותה להן.

הלך ועשה כן. מכר אותה חצי שדה בחמשה זהובים ונתן אותן לרבותינו, ואמר להן: התפללו עלי.

התפללו עליו ואמרו לו: המקום ימלא חסרונך.

הלכו להן רבותינו לגבות במקום אחר.

אותו אבא יודן חרש בחצי שדה ומצא שם סימא גדולה ונעשה עשיר יותר ממה שהיה קודם.

עד שרבותינו חוזרין עברו באותו מקום אמרו לאחד: חייך העמידנו עם אבא יודן.

אמר להם אותו האיש: ומי יכול לעמוד עם המלך ולא עמו?

אמרו לו: אין אנו מבקשין אלא שלא ידע שעברנו כאן ולא שאלנו את שלומנו.

ידע אבא יודן ובא אצלם ונתן להם אלף זהובים. אמר להם: עשתה תפלתכם פירות.

אמרו לו: אף אנו היינו יודעים במעשיך הטובים ועשינו אותך ראש פרק.

קראו עליו רבותינו "מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו".

דבר אחר: מעשה בר' חייא שעשה נדבה בבית המדרש הגדול שבטבריא ופסק אדם אחד ליטרא של זהב נטלו ר' חייא והושיבו אצלו וקרא עליו "מתן אדם ירחיב לו".

דבר אחר: מעשה בריש לקיש שהלך לבצרה והיה שם אדם אחד נקרא אבין רמאה ולא שהיה רמאי ח"ו אלא שהיה מרמה במצות שהיה הקהל פוסק ואח"כ פוסק כנגד כל הקהל. עשה שם ריש לקיש פסקה ונתן כנגד כל הקהל. נטלו ריש לקיש והושיבו אצלו וקרא עליו "מתן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו".

במדרש מסופר על אנשים אנונימיים שנתנו סכומי כסף גדולים לצדקה אף שלא היה להם. המדרש שיבח את הנהגתם, והציג אותה כדוגמה להנהגה ראויה.¹⁰

¹⁰ גרסאות אחרות לסיפורים אלו: ויקרא רבה ה, ד; ירושלמי הוריות ג, ד. עיון מעמיק במדרשים אלו, ראה: הרב אלימלך בר שואל, מן הבאר, עמ' 188-191. עוד על אנשים שהיו עניים ונתנו מעבר ליכולתם, ראה: ויקרא רבה (וילנא) פרשה לז, ב.

5. אנשי אמנה

במשנה בסוטה (מח ע"א) נאמר:

משבטלה סנהדרין... פסקו אנשי אמנה מישראל, שנאמר: "הושיעה ה' כי גמר חסיד כי פסו אמונים מבני אדם" (תהילים יב, ב).

ובגמרא שם (מח ע"ב) הוסבר מי הם אותם אנשי אמנה:

אמר רבי יצחק: אלו בני אדם שהן מאמינים בהקב"ה; דתניא, רבי אליעזר הגדול אומר: כל מי שיש לו פת בסלו ואומר מה אוכל למחר - אינו אלא מקטני אמנה. והיינו דאמר ר' אלעזר, מאי דכתיב: "כי מי בז ליום קטנות" (זכריה ד, י)? מי גרם לצדיקים שיתבזזו שולחן לעתיד לבא? קטנות שהיה בהן, שלא האמינו בהקב"ה. רש"י בפירושו למשנה הסביר מי הם אותם אנשי אמנה: "בוטחים בהקב"ה וסומכין עליו לעשות טוב ואין דואגין לחסרון". ובפירושו לגמרא פירט עוד: "שמאמינים בהקדוש ברוך הוא - לוותר ממונם לנוי הדור מצוה ולצדקה ולהוצאת שבתות וימים טובים". בתלמוד ירושלמי (סוטה ט, יג) הוסבר העניין כך:

פסקו אנשי אמנה. אמר רבי זעירא: אנשי אמנה תורה. כהדא חד רבי הוה קרי ליה לאחור בצור והוון צווחין בפרגמטיה, והוה אמר לית אנא מבטלה ענתי אין חמי למיתי, מיתי הוא.

מדובר על בני אדם שעוסקים בתורה ואין מתבטלים הימנה, ובוטחים בה' שיצליח עסקיהם. בגמרא שם הובא מעשה במלמד אחד שקרא מקרא עם אחיו בצור, וכשקראו לו לעשות איתם עיסקה אמר להם: אינני שומע לכם לבטל עתי וקביעותי בתורה. אם ראוי יהיה לי לבוא איזה ריווח בין כך ובין כך יבא.

ר' צדוק הכהן מלובלין (קונטרס ספר הזכרונות מצוה ראשונה [עמ' 47]) הסביר את הטעם שתקנת אושא נתקנה דווקא לאחר החורבן:

שראו שהמבזבז אפשר שישאר עניו מדוכא בעניות, המעביר על דעת קונו. אבל מקודם זה כבר היו מבזבזין כל ממונם גם כן. כי רק כשמגיע עד חיי נפש אמרו (בבא מציעא סב ע"א) "חייך קודמין". וגם לאחר התקנה לפי דעת רמב"ם (בפירוש המשניות ריש פאה) למדת חסידות אין לו שיעור, והיינו למי שהוא שלם באמונתו, שלא לדאוג דאגת מחר, ושלא ירעיב ה' נפש צדיק, והתקנה היתה לכלל העם שאין אנשי אמנה כל כך. וכן בהוצאת שבת ויום טוב, שאמרו בביצה (ט"ז א) שהוא חוץ ממזונותיו הקצובין, המאמין באמת בהשם יתברך כבר יארע לו שיוותר כל אשר לו, וזה פסק משחרב בית המקדש, שאין ההשגחה גלויה כל כך עד שתקנו חכמים שלא לבזבז יותר מחומש.

לפני חורבן המקדש היו אנשים שבזבזו כל ממונם לשם קיום מצוות, מתוך אמונה גדולה בה' הדואג למחסורו של כל אחד. לאחר החורבן ראו חכמים שהתנהלות זו מסוכנת ולא מתאימה להמון העם, על כן תיקנו את התקנה המגבילה את ההוצאות לצרכי מצווה עד חומש.¹¹

¹¹ בהמשך דבריו שם התווה ר' צדוק דרך איך להתנהל כיום לאחר החורבן: "ובזה לא יתפאר אדם כמעט בזמן הזה, שיהיה הנקל בידו לבזבז כל רכושו, ואם יהיה הון רב, כדי לקיים מצוות על ידו. ואמנם אף על פי שאנשי אמנה באמת פסקו, עדיין לא בטלה השתדלות האדם באמונה כפי המדרגות שיוכל להשיג גם בזמן הזה, וימוד עצמו בענין ויתור הממון בשביל מצווה מה שהוא צריך על כל פנים לוותר, כפי חוזק אמונתו בהשם יתברך כך יהיה הנקל בעיניו הויתור הממון, ואפילו מי שהוא קמצן בטבעו, על ידי השתקעות האמונה הגמורה בלבו שהשם יתברך מנהיג הכל והכל". בשולחן ערוך אורח חיים סי' קנה סעיף א פסק: "אחר שיצא מבהכ"נ, ילך לבית המדרש ויקבע עת ללמוד, וצריך שאותו עת יהיה קבוע שלא יעבירו אף אם הוא סבור להרויח הרבה". על כך כתב במשנה ברורה סי' קנה ס"ק ה:

ג. פסיקת הרמב"ם: תקנת אושא, והמחרים כל נכסיו

בשני מקומות ציין הרמב"ם את הנורמה החיובית להפריש עד חומש. בפירוש המשנה פאה א, א כתב:

גמילות חסדים אין לה שיעור, רצה לומר בהשתתפות האדם בגופו. אבל השתתפותו בממונו יש לו גבול והוא חמישית ממנו, ואינו חייב לתת יותר מחמישית ממנו אלא אם עשה כן במדת חסידות, ואמרו נמנו באושא להיות אדם מפריש חומש נכסיו למצוה (ירושלמי פאה א, א). וביאור השאלה הזו אצלי כך, אם ראה האדם שביום הרי הוטל עליו לפדותם כמו שצוה ה', או רעבים או ערומים הרי הוטל עליו להאכילם ולכסותם כמו שאמר ה' די מחסורו אשר יחסר לו, כלומר שישלים לו כל מה שחסר לו, והרי הוא חייב להשלים להם כל מחסורם כל זמן שמחסורם או צורך פדיונם הוא פחות מחומש ממנו או חמישיתו, אבל אם הם צריכים יותר מחומש ממנו נותן החומש בלבד ומסתלק, ואין עליו חטא בהמנעו מהשלים כל מה שהם צריכים כיון שהוא יותר מהחומש. אבל אם לא יזדמן לו שום דבר מכל מה שאמרנו מפריש את החומש מכל הכנסותיו לא מן הקרן ומוציאו בדבר מצוה.

וכך פסק הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, ה) באשר למתן צדקה:

בא העני ושאל די מחסורו ואין יד הנותן משגת, נותן לו כפי השגת ידו. וכמה? עד חמישית נכסיו מצוה מן המובחר, ואחד מעשרה בנכסיו בינוני, פחות מכאן עין רעה. יש לתת עד חמישית מהנכסים לצדקה, גם אם צורכי העני גדולים יותר, הנותן לא מחויב למלא את כל צרכיו. אין עליו חטא אם לא ייתן יותר למרות שהדבר נצרך, ועד חומש זו מצווה מהמובחר. במקור אחר (הל' ערכין וחרמין ח, יג) תקף הרמב"ם את אותם שמפזרים ממון למצוות: לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו, והעושה כן עובר על דעת הכתוב שהרי הוא אומר "מכל אשר לו" ולא כל אשר לו כמו שבארו חכמים, ואין זו חסידות אלא שטות שהרי הוא מאבד כל ממנו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו, ובזה וכיוצא בו אמרו חכמים: "חסיד שוטה מכלל מבלי עולם" (סוטה כ ע"א). אלא כל המפזר ממנו במצות אל יפזר יותר מחומש, ויהיה כמו שצונו נביאים מכלל דבריו במשפט בין בדברי תורה בין בדברי עולם, אפילו בקרבנות שאדם חייב בהן הרי חסה תורה על הממון ואמרה שיביא כפי מסת ידו, קל וחומר לדברים שלא נתחייב בהן אלא מחמת נדרו שלא ינדור אלא כראוי לו, שנאמר: "איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך" (דברים טז, יז).¹² הרמב"ם הזכיר כאן את העיקרון שאין לבזבז יותר מחומש, ורמז לדברי ר' אלעזר בן שמוע - "מכל אשר לו" ולא כל אשר לו.

במקום נוסף (הל' דעות ה, יב) ציין הרמב"ם את האיסור להקדיש את כל הנכסים, אם כי לא ציין את המגבלה עד חומש:

¹² "הרויח הרבה - ואיש כזה הוא מבעלי אמנה שמאמין ובוטח בה" שלא יחסר לו מזונותיו על ידי זה וכדאיתא בירושלמי [סוטה ט, יג] "... צריך לעבוד ולהתפרנס, אולם אין לרדוף אחר עסקאות ללא גבולות ולשקוע בעולם חומרי. יש לקבוע עתים ללימוד תורה. עיקרון זה נכון תמיד וגם בעולם מודרני כמו היום. צריך לעצור את השטף והמרוץ, ורצוי בזמנים קבועים, ולהתמלא בתורה.

¹² במקום נוסף (הל' ערכין ו, ב) כתב הרמב"ם שאין להחרים את כל הרכוש, אם כי מי שיעשה זאת, נכסיו מוחרמים. באשר לביכורים נאמר "שאיין להם שיעור" (משנה פאה א, א), אך מאידך "עושה אדם כל שדהו ביכורים" (משנה ביכורים ב, ד). ראה בירושלמי (פאה א, א) בנוגע למי שעושה כל שדהו תרומה, ומי שעושה כל שדהו פאה.

ואסור לו לאדם להפקיר או להקדיש כל נכסיו ויטריח על הבריות.

באגרת תימן (פרק ד מהד' הר"י שילת) יצא גם כנגד ההוראה של אותו "משיח" ש:

ציוה בני אדם שיעשו צדקה בכל ממונם... הוא החוטא, שהוא עבר על הדת, כי אין ראוי בתורתנו שיתן אדם כל ממונו לצדקה, אבל קצתו. אמר יתעלה: "אך כל חרם אשר יחרים איש לה' מכל אשר לו" (ויקרא כז, כח), ואמרו בעלי מסורת הפרוש: "מכל אשר לו" - ולא כל אשר לו. ואמרו שגבול הרוצה לבזבז הוא החומש.

נראה להציע את דברי הבבלי והירושלמי וכן את דברי הרמב"ם באופן הבא.¹³

התקנה נועדה להציב גבול אחיד לשני מצבים:

[א] מי שרוצה להפריש את כל רכושו, נקרא "מבזבז", ו"חסיד שוטה". ועליו אמרו חכמים: "המבזבז אל יבזבז יותר מחומש" (כתובות נ ע"א), ולכך נתכוון גם הרמב"ם (הל' ערכין וחרמין ח, יג; הל' דעות ה, יב).

[ב] אנשים רגילים שרוצים לקיים מצוות, אך אינם רוצים לפזר את כל כספם, ומעוניינים לדעת עד כמה הם חייבים לתת, כשיש צורך בסכום כסף רב למשל לפדות שבוי או לכלכל עני שאין לו מה לאכול. על כן תיקנו חכמים באושא שאף מי שיכול להוציא מחשבונו השוטף או מחסכונותיו, אינו חייב להוציא יותר מחומש. ולכך מתייחסים דברי הירושלמי (פאה א, א) ודברי הרמב"ם (פירוש המשנה פאה א, א; הל' מתנת עניים ז, ה). הרמב"ם שם כתב שזו מצווה מן המובחר ואין שום חטא על אותו אדם, על אף שהצרכים של העני גדולים. אמנם אם רוצה אדם לתת עוד, הוא בהחלט רשאי, ובתנאי שלא ייתן את כל רכושו ולבסוף ייפול בעצמו על הבריות.

שתי הצורות של התקנה שנזכרו בבבלי ובירושלמי מתייחסות לשני מצבים. את מי שרוצה לפזר, יש להגביל ולעצור ולהודיע שמעשיו שליליים ולא רצויים. ולאדם שמתלבט כמה כסף להשקיע בצדקה ובמצוות, אמרו חכמים: עד חומש, וזו מצווה מהמובחר, ללא כל ייסורי מצפון, גם אם העני נזקק ליותר. אם אדם רוצה לתת עוד הוא בוודאי רשאי אך בתנאי שלא ייווצר מצב שהוא הופך להיות עני בעצמו.

ד. אדם עשיר, ומי שיש לו משכורת קבועה וגבוהה

אפשרות נוספת, שמותר להוציא יותר מחומש, והתקנה אינה חלה עליה היא באדם עשיר. לרבן גמליאל היו ארבעה מינים ששווים אלף זוז, ואותם חכמים שתמכו בתקנת אושא - ר' עקיבא, ור' אלעזר בן עזריה, נטלו ארבעה מינים אלו. כך נאמר בגמ' (סוכה מא ע"ב):

ומעשה ברבן גמליאל ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא, שהיו באין ספינה, ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד, שלקחו באלף זוז. נטלו רבן גמליאל ויצא בו,

¹³ בהבדלים השונים שבין הבבלי והירושלמי, וכן על ההדגשות השונות ברמב"ם עמדו מספר מפרשים. נציין כמה מהם: לפי החפץ חיים (אהבת חסד פרק יט-כ), אם יש עניים לפניו חייב להפריש עד חומש, ואם אין עניים לפניו והוא מחפש אחר עניים או מצוות אחרות על מנת לחלק להם, הפרשה עד חומש היא רק מידה טובה ורק מהרווח; לדברי הרמ"ם מלובביץ' (ליקוטי שיחות חלק כז פרשת בחוקותי עמ' 217-220, אגרות קודש חלק יד עמ' רלג, אגרות קדש חלק טז עמ' יד, שערי צדקה עמ' קסז-קעו) יש להבחין בין מצוות ערכים וחרמים שהיא לתועלת הנותן, כדי לכפות את יצרו ומידותיו ש"לא יהיה כילי" (רמב"ם הל' ערכין ח, יב), אך לא לצורך המקבל, שאין ההקדש זקוק לממונו. לכן שם יש הגבלה עד חומש. לעומת זאת גדר מצוות הצדקה וגמילות חסדים הוא כפי שהרמב"ם "מצות עשה ליתן צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני", והיינו שהוא לצורך המקבל, כדי למלא את מחסורו של העני (רמב"ם הל' מתנות עניים ז, א), ולכן מצד מידת חסידות אפשר לתת יותר מחומש, שכן שם מדובר במצוות הצדקה לתועלת העני. ראה גם: בשם הבעש"ט, כתר שם טוב הוספות קד ובדברי האדמו"ר הזקן, אגרת הקודש סוף סימן י'; גבורת ארי, תענית כד ע"א; רמ"ם כשר, תורה שלמה, בראשית כח, כב אות קסב; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ה סי' מג אות י. למקורות רבים בסוגיה זו, עיין: הרב אברהם אבידן, אהבת צדקה, עמ' קי-קכא.

ונתנו לרבי יהושע במתנה, נטלו רבי יהושע ויצא בו, ונתנו לרבי אלעזר בן עזריה במתנה, נטלו רבי אלעזר בן עזריה ויצא בו, ונתנו במתנה לרבי עקיבא, נטלו רבי עקיבא ויצא בו והחזירו לרבן גמליאל.¹⁴

הגמ' שואלת למה חשוב להדגיש את מחיר הלולב:

ולמה לי למימר שלקחו באלף זוז? להודיעך כמה מצות חביבות עליהן.¹⁵

רבן גמליאל - הנשיא, היה עשיר, ואלף זוז אולי הם חומש מנכסיו ואולי אף פחות, ולכן היה יכול לשלם סכום כזה.¹⁶ אך מאדם רגיל אינו צריך להוציא סכום כזה לרכישת ארבעה מינים, או לשם קיום מצוות אחרות.¹⁷

יש לציין שרבן גמליאל הוא זה שתיקן את התקנה שיקברו את המת בכלי פשתן פשוטים ולא בכלים יקרים כדי לא לבייש את העניים (כתובות ח ע"ב), ונראה שיש להבחין בין הנהגתו האישית כשהוא נמצא במסגרת קבוצה מצומצמת של חכמים בספינה, לבין הוראה ותקנה לכלל הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, החפץ חיים (אהבת חסד, פרק כ), הסכים גם כן שאדם עשיר יכול לבזבז יותר מחומש בשל חיבוב המצווה, והוסיף עוד:

אדם שיש לו מלאכה או עסק קבוע שמשתכר בה כדי מחיתו כל שבוע ויותר מעט - מותר לו לפזר היותר לצדקה, אף שהוא עולה יותר מחומש לפי ערך.¹⁸

¹⁴ בתוספתא (סוכה [ליברמן] ב, יא) הנוסח הוא אחר: "מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו באין בספינה ולא היה עמהם לולב. לקח רבן גמליאל לולב בדינר זהב. כיון שיצא בו ידי חובתו נתנו לחבירו, וחבירו לחבירו עד שיצאו כולם ואחר כך החזירוהו לו". שוויים של המינים היה דינר זהב ולא אלף זוז.

¹⁵ לכאורה היה על הגמרא לומר להראות כמה מצוות חביבות על רבן גמליאל בלבד שהרי ארבעת המינים הללו היו שלו, והוא זה שרכשם במחיר גבוה. הערוך לנר מתרץ שגם החכמים האחרים רצו לשלם הרבה כסף רק רבן גמליאל שילם יותר. נראה להציע שהמצוות היו חביבות על כל התנאים שזכו זה את זה בקיום המצווה. שהרי כל אחד קיבל את ארבעת המינים היקרים הללו במתנה על מנת להחזיר והיה זמן מסוים שארבעת המינים היקרים הללו היו של כל אחד, ועם זה שמחו להעביר אותם ביניהם כדי שכל אחד יזכה במצווה.

¹⁶ הרב יוסף דב סולובייצ'ק (רשימת שיעורים, סוכה עמ' ריז) הסביר את הרקע ההיסטורי של מעשה זה ופשר נטילת הלולב ע"י התנאים: המעשה של ארבעה הזקנים שהיו באים בספינה. מעשה זה קרה בתקופה של גזרות רעת ושמד שגזרה מלכות רומי הרשעה על בני ישראל לא לקיים את מצוות התורה. וראיה לכך שהייתה עת צרה ושמד, כי לא היה לזקנים אלא לולב אחד שעלה לרבן גמליאל אלף זוז! הזקנים עלו בספינה לשוט לרומי לבקש רחמים על עמם מהמלכות הרשעה אולי תבטל את גזרות השמד הנוראות שהטילה על בני ישראל. ר' עקיבא היה אבל על תלמידיו שמתו (יבמות סב ע"ב). ר' אלעזר בן עזריה היה עני וירוד מנכסיו (ביצה כג ע"א). רק רבן גמליאל הצליח להביא לולב אחד אתו על הספינה. נטלו ונתן לחבירו ליטול אע"פ שעבר על גזרות השונא. רבן גמליאל רצה באותו זמן לעודד את הרוחות הנדכאות ולחזק את ידי חבריו שלא יתייאשו מהגזרות הרעות של שמד אלא אדרבה יתאמצו ויתבצרו בנטילת הלולב - סימן הנצחיות של עם ישראל, באמונתם שבני ישראל בעזרת ה' יתברך יתגברו על אויביהם. בני ישראל קיימים לעולם, והלולב סימן לניצחונם על הצרי שעומד עליהם.

¹⁷ להלכה נפסק שאין לבזבז הרבה לשם רכישת ארבעה מינים. עיין: בבא קמא ט ע"ב תוס' ד"ה אילמא, רא"ש בבא קמא א, ז שרואים במעשיו של רבן גמליאל רבותא או גוזמא; שולחן ערוך אורח חיים סי' תרנו, א ברמ"א וביאור הלכה שם; הרב אברהם דנציגר, חכמת אדם, הל' צדקה כלל קמז, י; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, אורח חיים סימן תרנו, ד; הרב שמואל וואזנר, שו"ת שבט הלוי חלק ב סי' קכא; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק א סי' קמג, וכן שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ה סימן מא ושו"ת אגרות משה אורח חיים חלק ו סי' מה שכתב על דברי הביאור הלכה. ראה: הרב מנשה קליין, משנה הלכות, חלק י סי' עז, דברים חריפים על הסוחרים הגוים סכומים גבוהים לרכישת ארבעה מינים. מה שברור הוא שמי שאין לו כדי מחייתו ופרנסתו אנשי ביתו, שלא יוציא אלף שקל לאתרוג (בשונה מהמסופר בספר "אושפיזין"), גם אם במקרה היה לו באותה עת כסף שהוא קיבל מגמ"ח. אמנם ראה: של"ה שער האותיות אות ו"א - ותרנות; הרב יעקב סופר (כף החיים, אורח חיים סי' תנד, ס"ק מ) שכתב: "וכל אדם ישדל ויהא זריז במצוה לקנות לו אתרוג ולולב לבד, כדי לקיים המצווה כתיקונה. ולפי דברי הזוהר הקדוש (פרשת תרומה קכ"ח ע"א) אין לברך על מצוה שקיבלוהו בחינם... ועל פי דברי הזוהר הקדוש היה האר"י ז"ל נוהג כשהיה קונה איזה מצוה כגון תפילין או אתרוג לא היה מקפיד כמה ישלם בעד המצווה אלא היה פורע כל מה שהיו שואלים אותו בפעם הראשונה, ולפעמים היה מניח לפני המוכר המעות והיה אומר קחו כל כמה שתמצאו. וכן נהגו צדיקי הדורות כשאנשי שלומיהם היו מביאים להם דורות איזה דבר מצוה כתפילין, לולב ואתרוג או ספר קודש ללמוד או להתפלל בו, היו משלמים להם". וכן: מרדכי צבי שווארץ (דורש טוב לעמו, א, עמ' קכח) שכתב בשם חותנו הרב זאב וואלף ציטרון בדרך צחות שהקב"ה נתן לנו מצוות ארבעה מינים לאחר יום הכיפורים להראות לשטן שישראל קונים אתרוג במחיר גבוה משוויו, ששום גוי לא היה מוכן לשלם סך כזה.

¹⁸ הרב יעקב ישעיהו בלויא, צדקה ומשפט (פרק א ס"ק כה) כתב שבזמננו מי שמשכר משכורת חודשית קבועה ויש לו כדי מחייתו ואף יותר, רשאי לבזבז יותר מחומש.

כאמור, התקנה מציבה רף נורמטיבי ונקודת המוצא מדוע אדם מוכן להוציא יותר מחומש מנכסיו היא זו שמגדירה את המעשה: הפרשה או בזבז, ואשר על כן יכולים להיות מצבים חריגים.¹⁹

סיכום

שתי הצגות של תקנת אושא, מציבות דרך חיים: "יהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות" (ירושלמי), או "המבזבז - אל יבזבז יותר מחומש, שמא יצטרך לבריות" (בבלי). כשהייעוד הוא קיום מצווה בשלמות ובהידור רב, אזי ההגדרה היא: הפרשה מנכסים למצוות, והסכום הוא חומש. אך כשהייעוד הוא בזבז ופיזור, אין זאת הנהגה בריאה ונכונה, כי כך המבזבז עצמו עלול להגיע לעניות ולהזדקק לבריות, ועל כן היא מוגדרת בזבז, ויש למנוע תופעה זאת. התקנה הציבה וקבעה גבולות ברורים והיא מעין שביל זהב. חמישית מהנכסים הוא סכום מכובד שהוא יחסי לכל אדם בהתאם לרכושו ושכרו, אך עדיין שומר על האדם שלא יתמוטט מבחינה כלכלית וחברתית. היא גם שביל זהב מבחינת ההתנהלות הערכית והחינוכית של כל אדם. אפשר וראוי להשקיע ואף הרבה באופן יחסי לצורכי צדקה ולמצוות אחרות, ומאידך יש גבול ואין צורך לפזר ולבזבז.

¹⁹ יש עוד מצבים חריגים שבהם יש לתת יותר מחומש: להחזקת לומדי תורה, לצורך פיקוח נפש כמו פדיון שבויים ועוד. ראה: חפץ חיים, אהבת חסד, פרק כ; הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק א סי' קמג, ועוד. בתוספתא פאה (ליברמן) ד, יח (הובאה בגמ' בבא בתרא יא ע"א) מסופר על מונבז המלך "שעמד וביזבז אוצרותיו בשני בצרות" וחילקם לעניים. בני משפחתו כעסו עליו על שהוא עשה כן, והוא השיב להם תשובה מקיפה מדוע בכל זאת הוא עשה זאת. בעיון יעקב (עין יעקב שם) הקשה: הלא אסור לאדם לבזבז יותר מחומש? ותשובתו היא שהטעם לדין שלא יבזבז יותר מחומש הוא כדי שלא יבא לידי עניות, אבל מאחר שמדובר על מלך אין לחשוש לזה כמו שנאמר בגמ' בהוריות ט ע"א: "יצא נשיא ומשיח שאין באין לידי עניות".